

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİ

UOT-811.512.162

MÖHSÜN NAĞISOYLU*

YENİ AŞKARLANMIŞ “DƏDƏ QORQUD” ƏLYAZMASININ SƏCİYYƏVİ
ORFOQRAFİK-FONETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

XÜLASƏ

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı Türk dünyasının, xüsusən də onu yaradan Oğuz türklərinin yaratdığı zəngin, qiymətli bir mənəvi xəzinədir. Bu xəzinə həm də türk dillərinin, ana dilimizin ən möhtəşəm və ulu qaynaqlarındandır. Oğuzların yarıəfsanəvi, yarıgerçək tarixi keçmişini ən möhtəşəm və poetik dillə bizə çatdıran “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının tədqiqi: əlyazmaların nüsxələri, dili, yazılma tarixi haqqında araşdırmalar bu gün də davam edir. 2019-cu il Türk dünyası, bütövlükdə türkologiya üçün əlamətdar bir hadisə ilə yadda qaldı: oğuzların ana kitabı “Dədə Qorqud”un yeni bir əlyazması aşkarlandı. Əlyazmanın mətni qısa bir müddətdə müxtəlif alimlər tərəfindən nəşr edildi. Əlyazmanın dili özünəməxsusluğu: axıcılığı, ritmikliyi və ahəngdarlığı, lirizmi, obrazlığı və yüksək poetik xüsusiyyətləri ilə seçilir.

Məqalədə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının yeni aşkarlanmış əlyazmasının orfoqrafik-fonetik xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilmişdir. Dastanın imla xüsusiyyətləri digər əlyazmalarla müqayisəli şəkildə təhlil olunmuş, orijinal mətnlə nəşr olunmuş mətnlər qarşılaşdırılmışdır. Araşdırma zamanı yeri gəldikcə fonetik xüsusiyyətlər fonunda leksik xüsusiyyətlərə də nəzər salınmış, əlyazma nüsxələri arasında mövcud olan bənzər və fərqli xüsusiyyətlər təhlilə cəlb olunmuşdur.

“Dədə Qorqud”un yeni aşkarlanmış əlyazmasının orfoqrafik-fonetik xüsusiyyətlərinə dair müşahidələr göstərir ki, həcmcə kiçik olmasına baxmayaraq, əlyazma dövrün fonetik mənzərəsini özündə əks etdirir. Yeni aşkar edilmiş əlyazma dilimizin tarixi fonetikasi və orfoqrafiyasının hərtərəfli araşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Açar sözlər: “Dədə Qorqud”, orfoqrafiya, fonetika, əlyazma, tarixi qrammatika

Giriş: Məlum olduğu kimi, farslar və türklər islamı qəbul etdikdən sonra ərəb əlifbasını da qəbul etmiş və çox keçmədən farslar bu əlifbaya ərəblərdə olmayan *p*, *ç*, *j* və *g* səslərini ifadə edən müvafiq hərflər əlavə etmişlər: *pe*, *çe*, *je* və *qaf//gaf*. Orta əsrlərə aid türkcə mətnlərdə də farsların əlavə etdikləri bu hərflər tətbiq olunmuşdur. Qeyd edək ki, sonuncu hərfin farsca mətnlərdə yazılışına XIX əsrdən başlayaraq rast gəlirik. *Pe* və *çe* hərfləri isə XVI yüzillikdən etibarən tətbiq edilmişdir. Türklər isə ərəb əlifbasına onlara məxsus damaq samiti olan *n* səsini (*nq*) ifadə edən və sağır nun: nun+kaf diqrafi adlanan bir hərf əlavə etmişlər. Bu səsin türkcə mətnlərdə ifadəsində müəyyən fərqlər də olmuşdur. Bəzi mətnlərdə ərəb əlifbasındakı adi *kaf* hərfinin üstündə, bəzən də altında üç nöqtə qoyulmuş, bu yolla onu [*k*] səsini ifadə edən *kaf* hərfindən fərqləndirmişlər. Bununla belə, üzərində və ya altında üç nöqtə olan *kaf* hərfi bir sıra hallarda *g* səsini də ifadə etmişdir. Məsələn, XVI əsr Azərbaycan tərcümə abidəsi “Şühədanamə”də katib türkmənşəli *güz* (payız)

və fars mənşəli *gərd* (toz) sözlərini ərəb əlifbasında bu sözlərlə eyni cür yazılan *köz* və *kərd* sözlərindən fərqləndirmək üçün *kaf* hərfinin altında üç nöqtə qoymuşdur (Möhsün Nağısoylu. XVI əsr Azərbaycan tərcümə abidəsi “Şühədanamə”. Bakı, 2003, s.67-68). Katib bu əlyazmada *sağır nunu* da bildirmək üçün bəzən sözügdən işarədən istifadə etmişdir: *aşar* idi (43a). Bəzi əlyazmalarda isə, məsələn, Vəli Şirazinin “Gülşəni-raz” tərcüməsinin Sankt-Peterburq əlyazmasında (907/1501-02-ci il) katib *sağır nunu* bildirmək üçün *kaf* hərfinin altında yox, üstündə üç nöqtə qoymuşdur. Qeyd edək ki, *sağır nun* türkcə mətnlərdə adi *kaf* -ك hərfi ilə də ifadə olunmuşdur. Bu hala daha çox orta yüzilliklərdə Osmanlı Türkiyəsi ərazisində hazırlanmış əlyazma kitablarında rast gəlirik. Azərbaycan ərazisində (şimalı-cənublu) əlyazmalarda isə *sağır nun*, bir qayda olaraq, iki hərflə: nun+kaf diqrafi ilə ifadə olunmuşdur. Bu səciyyəvi xüsusiyyətə əsaslanaraq orta əsrlərə aid türkcə mətnlərin arealını təxmini də olsa, müəyyən etmək mümkündür. Adıçəkilən ərazilərdə köçürülən əlyazma kitablarının daha bir mühüm səciyyəvi xüsusiyyəti vardır. Bu, Osmanlı Türkiyəsi ərazisində hazırlanmış əlyazmaların daha

* AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru, akademik, dr_mohsun@yahoo.com

çox nəsx və ya təliq xətti ilə, Azərbaycan ərazisində köçürülmüş əlyazmaların isə nəstəliq xətti ilə köçürülməsidir. Bu baxımdan yeni aşkarlanmış "Dədə Qorqud" əlyazmasının elə təkcə bu iki əlamətlə harada köçürüldüyünü müəyyən etmək olar: əlyazma nəstəliq xətti ilə köçürülmüş və *sağır nun* yuxarıda qeyd olunan iki hərflə ifadə olunmuşdur. Qeyd edək ki, katib *sağır nunun* yazılışında tam sərbəstliyə yol vermişdir. Belə ki, o, mətnədə olan eyni sözləri gah *sağır nunla*, gah da adi *nun* hərfi ilə ifadə etmişdir. Məsələn: گۈۈۋەن کوانک *güvən* (17b-4), گۈۈۋەنەن کوانک (17b-5); گۈۈۋەنەنلەر کوانکلر *güvənənlər* (17a-13), گۈۈۋەنۈرسەن کوانورسەنک *güvənürsən* (17b-3), گۈۈۋەنمەدۈم کونمەدوم *güvənmədüm* (26a-14). Göründüyü kimi, katib hətta eyni vərəqdə bu sözdəki (*güvən*) beşinci səsi həm *sağır nunla*, həm də adi *nunla* yazmışdır. Qeyd edək ki, orta əsr mətnlərində *güvən* sözünün *sağır nunla* yazılışına rast gəlmirik.

Əlyazmada bu halın əksi ilə də qarşılaşırıq. Klassik mətnlərdə *sağır nunla* yazılan *yalanac* (çılpaq, yoxsul) sözünü katib üç yerdə ənənəyə uyğun olaraq *sağır nunla* يالانكاجلر *yalanaclar* – 13a-1, يالانكاجلون يالانكاجون *yalanaculun* – 24a-2, يالانكاجلرون *yalanaclarun* – 28a-14), bir yerdə isə adi *nunla* yazmışdır: يالانكاجلرون *yalanaclarun* – 2a-10. Eyni sözləri *üstün almaq* birləşməsindəki birinci tərəfə də aid etmək olar: katib bir yerdə *üstün* sözünü adi *nun* hərfi ilə: أوستين آلا *üstün ala* – 10a-7, iki yerdə isə *sağır nunla* yazmışdır: أوستينك آلا *üstün ala* – 4b-2, 4b-3. Naməlum katibin müasir ədəbi dilimizdəki *onlar* sözünü bir yerdə *sağır nunla*: اونكلرونك *onlaron* (2b haş.), bir yerdə isə اولار *olar* (20b-6) şəklində yazmasını da başa düşmək olmur. Qeyd edək ki, *onlar* əvəzliyi orta əsr türk mətnlərində آنلار *anlar* kimi, yəni *sağır nunsuz* yazılır. Elə naməlum katib də bu sözün təkini – أنى *anı*, آندە *anda*, آتونك *atunuk* *anun* şəklində yazmışdır (3a-4, 26a-14, 25b-13). Daha iki sözü bu siyahıya aid edirik. Klassik mətnlərdə اولنگ *ölən/öləng* (otlaq, çəmən) kimi yazılan sözü katib iki yerdə *sağır nunla* (11b-7, 11b-8), bir yerdə isə اولندە *öləndə* şəklində (8a-12) yazmışdır.

Türkiyənin tanınmış dilçi alimi Əhməd Bican Ərcilasunun doğru olaraq qeyd etdiyi kimi, katibin *nun-kef*lə yazdığı *içün*, *çəkübən*, *sağdan*, *soldan*, *basan*, *kəsən*, *içərsən* və s. kimi sözlər adi *n* ilə oxunmalıdır. Sözügədən məsələyə diqqət yetirən Yusuf Azmun bu qəbildən olan sözləri transkripsiyada adi *n* hərfi ilə ver-

mişdir ki, bunu da doğru qərar sayırıq. Katib həmçinin *ikən* hissəciyini 4 yerdə *sağır nunla* (23b-1, 23b-6, 23b-7, 30a-9), 4 yerdə isə *sağır nunsuz* (8b-6, 15a-11- iki yerdə, 20a-5) yazmışdır. Bu halı artıq imla sabitsizliyi faktı və ya klassik mətnlərə bələdsizlik kimi dəyərləndirmək olar.

Ərəbqrafikalı klassik türk mətnlərinin, o sıradan Azərbaycan əlyazmalarının çoxunda qabarıq şəkildə özünü göstərən imla sabitsizliyi, yəni türkmənşəli eyni sözlərin müxtəlif yazı şəkilləri "Dədə Qorqud" kitabının yeni aşkarlanmış kiçikhəcmli əlyazmasında da müşahidə olunur. Əlyazmada eyni sözün müxtəlif qrafik variantları, əsasən, ayrı-ayrı leksik vahidlərin fərqli tələffüzünü özündə əks etdirir. Mətnədə imla sabitsizliyini özündə əks etdirən nümunələrdən biri isə bu qaydadan kənara çıxır. Belə ki, əlyazmada yalnız aşağıdakı iki sözün nümunəsində *s* samitinin ərəb əlifbasının iki müxtəlif hərfi: *sin*-س və *sad*-ص hərfləri ilə ifadə olunmasıdır. Bunlar *sol* sifətinin və *salmaq* feilinin ilk hərfinin ərəb əlifbasının sözügedən iki müxtəlif hərfi ilə yazılmasıdır: *sol*: سول-صول; *salmaq*: سالان-صالان (*salan* formasında)

Qeyd edək ki, *sol* sifəti əlyazmada cəmi 10 dəfə işlənmiş və sözün ilk hərfi 6 nümunədə *sin*-س hərfi ilə (19b-10 iki yerdə, 19b-11, 25b-7, 26a-2, 26a-4), 4 nümunədə isə *sad*-ص hərfi ilə (3b, 6b, 11b, 30a) yazılmışdır. *Salmaq* sözü isə əlyazmada feilin müxtəlif şəkillərində (əmr, arzu, xəbər) və indiki zaman feili sifət formasında (*salan*) 30 dəfə *sad* hərfi ilə, iki dəfə isə *salan* (2a-3) və *salur* (*salır*) (8a-9) formasında *sin* hərfi ilə yazılmışdır. Göründüyü kimi, bu iki sözün yazılışında *sad* hərfinə üstünlük verilmişdir. Qeyd edək ki, orta yüzilliklərə aid digər türk mətnlərində də *sol* və *salmaq* sözləri daha çox *sad* hərfi ilə yazılmışdır. Belə bir halın səbəbinə gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, bu məsələdə Azərbaycanın tanınmış dilçi alimlərindən Əbdülzəl Dəmirçizadə, Hadi Mirzəzadə və Samət Əlizadənin fikirlərində müəyyən qədər incə fərqli məqamlar özünü göstərir. Ə.Dəmirçizadə "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunun Drezden nüsxəsində naməlum katibin eyni sözləri gah *sin*, gah da *sad* hərfi ilə yazmasına diqqət yetirərək, bu hərflərin ifadə etdikləri səsin (s) məxrəcinə görə fərqli olmadığını vurğulayır (Əbdülzəl Dəmirçizadə. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili. Bakı, APİ nəşriyyatı, 1959, s.46). Görkəmli dilçi alimin bu fikri

tamamilə doğrudur. Belə ki, tərkibində *se*, *sin* və *sad* hərfləri olan ərəb sözləri (məsələn: ilk hərfi *se* olan sabit, *sin* olan sakit, *sad* olan səbr) dilimizdə yalnız *s* səsini ifadə edir və burada heç bir orfoepiya fərqi yoxdur. Tanınmış ədəbi dil tarixi mütəxəssisi Hadi Mirzəzadə isə qalın və sərt samit olan “*sad*”ın dilimizə ərəbmənşəli sözlərlə daxil olduğunu qeyd edərək yazır: “Azərbaycan (*türk –M.N.*) sözlərini də bəzən *şüursuz bir münasibət nəticəsində (seçdirmə bizimdir – M.N.)* sözün tərkibindəki qalın səslidən (*saitdən –M.N.*) asılı olaraq ərəbcə *s* ilə vermişlər” (Mirzəzadə: 1962, s.33). S.Əlizadə isə hesab edir ki, orta əsr katibləri türkmənşəli ayrı-ayrı sözləri şüurlu olaraq *sad* hərfi ilə yazmışlar. Alim bu faktı ərəb dilinə xas olan yazı qaydalarının təsiri kimi qiymətləndirərək yazır ki, bu dildə hər hansı bir sözün kökü *sad* hərfi ilə başlanırsa, ondan sonra mütləq qalın sait gəlməlidir (Əlizadə: 1985, s.16). Orta əsrlərə aid türk mətnləri üzərindəki müşahidələr alimin bu fikrinə haqq qazandırır. Bununla belə, ən savadlı Azərbaycan katibləri, məsələn, XVI əsrə aid tərcümə nümunələrindən “Şühədanamə” və “Şeyx Səfi təzkirəsi”nin mütərcimi və katibi Məhəmməd bin Hüseyn Katib tərkibində qalın sait olan türkmənşəli bir sıra sözləri (məsələn, *sol*, *basmaq*, *sunmaq* və s.) gah *sad*, gah da *sin* hərfi ilə yazmışdır (Nağısoylu: 2003, s.81). “Dədə Qorqud”un yeni aşkarlanmış əlyazmasının naməlum katibi də xəttindən görüldüyü kimi, savadlı bir şəxs olmuş, bununla belə, yuxarıda qeyd olunan *sol* və *salmaq* sözlərini gah *sin*, gah da *sad* hərfi ilə yazmışdır. Əlyazmada *s* səsi ilə başlayan *son* (1a-5, 28b-1), *sona* (10a-1, 15b-11), *sonra* (5b-7, 11a-2, 26a-7) və *soldurmaq* (4b-9, 4b-10) sözləri isə yalnız *sad* hərfi ilə yazılmışdır. Fikrimizcə, bu məsələni yalnız ərəb yazı dilinin təsirinin nəticəsi kimi dəyərləndirmək lazımdır. Ərəb yazı qaydalarını yaxşı bilən savadlı türk katibləri bir sıra hallarda fərqi varmadan öz dillərinə məxsus sözləri də adiçəkilən dilin imla qaydalarına uğunlaşdırmaq istəmiş, bəzən isə buna əməl etməmişlər. Məsələ ilə bağlı bir incə məqam xüsusilə diqqətçəkicidir. Həzini təxəllüslü XVI əsr Azərbaycan şairi-mütərciminin qələmindən çıxmış “Hədisi-ərbəin” (“Qırx hədis”) adlı mənzum tərcümə əsərinin Bakı nüsxəsinin naməlum katibi qafiyə yerində işlənmiş *sorula* (soruşula) sözünü *sad* hərfi ilə, *sürilə* (qovula) sözünü isə *sin* hərfi ilə yazmışdır:

*Ol zaman ki, həqqü batil sorıla,
Duzəxə kim, asi qullar sürilə...*
(Nağısoylu: 2008, s.41, 212)

Tərcümənin Bursa nüsxəsinin katibi isə *sorula* və *sürilə* sözlərinin hər ikisini *sin* hərfi ilə yazmışdır.

“Dədə Qorqud”un yeni aşkar edilmiş əlyazmasında müşahidə olunan imla sabitsizliyinə aid nümunələrin çoxunda aşağıdakı hərflər (və müvafiq olaraq səs) əvəzlənmələri özünü göstərir:

I. Sait əvəzlənmələri:

I. a-o. Bu hərflər-səs əvəzlənməsi yalnız müasir ədəbi dilimizdəki üçüncü şəxs tək *o* əvəzliyinin yönlük haldakı qədim variantı olan *ağa-اگا* sözü ilə yanaşı, *oğa-اوگا* variantının da cəmi bir nümunədə işlənməsində özünü göstərir: *ağa-اگا* (5a-9) – *oğa-اوگا* (1b-2). Qeyd edək ki, *ağa* sözündə, adətən, *alef* hərfinin üstündə *a* səsini bildirmək üçün qoyulan mədd işarəsi burada yoxdur: *اگا*. Buna görə də əslində həmin sözü *oğa* kimi də oxumaq olar. Bununla belə, *oğa* sözündə *alef* hərfindən sonra *vav* hərfi də yazıldığı üçün yuxarıdakı söz yalnız *oğa* kimi oxunmalıdır. Onu da qeyd edək ki, orta əsrlərə aid türk mətnlərində bu əvəzlik əsasən, *اگا* şəklində yazılmışdır. Burada isə həmin sözün *اگا* şəklində yazılması əlyazmanın nisbətən sonrakı dövrün dil xüsusiyyətlərini özündə daşımasına bir sübut kimi dəyərləndirilə bilər.

Eyni sait əvəzlənməsi *o-ol* əvəzliyinin *anda* və *onda* şəkillərində də özünü göstərir: *انده anda* (4b-12h., 26a-14, 27a-8, 29a-2, 30b-11) - *اونده onda* (1b-1). Qeyd edək ki, bu əvəzlik əlyazmada *onda*, *orada*, *o zaman* anlamlarını daşıyır. Orta əsrlərə aid türkcə mətnlərdə əvəzliyin *anda* variantına daha çox rast gəlirik. Bir incə məqamı da qeyd etməyi lazım bilirik. Əlyazmada *o*, *ol* əvəzliyi çıxışlıq halda *andan* şəklindədir (5a-14, 13a-8, 13b-2... cəmi 14 yerdə). Yalnız bir yerdə isə bu söz *andin* şəklində də işlənmişdir ki, bunu artıq çağatay dilinin, xüsusilə də böyük özbək şairi Əlişir Nəvainin təsiri kimi qəbul edirik. Qeyd edək ki, orta əsrlərə aid digər Azərbaycan-türk əlyazmalarında da oxşar halla, yəni çağataycanın təsiri ilə rastlaşırıq.

2. a-u. Bu hərflər-səs əvəzlənməsi də yalnız bir sözün nümunəsində: *tozatmaq (sovurmaq)* feilinin yazılışında özünü göstərir. Belə ki, bu sözdə *z* səsini ifadə edən *ze* hərfindən sonra iki yerdə *a* səsini ifadə edən *alef* hərfi, bir yerdə isə

u səsinə ifadə edən *vav* hərfi işlənmişdir: *توزاتسا tozatsa* (7b-11), *توزادور tozadur* (9b-13), *توزوتسه tozutsa* (4a-10). Bu halı katib səhvini nəticəsi kimi də qəbul etmək olar. Qeyd edək ki, çağdaş türk dilində bu feil eyni mənada *tozutmaq* şəklində işlənir (868).

3. e-ə. Bu hərf əvəzlənməsi aşağıdakı bir neçə sözün nümunəsində özünü göstərir: *اېو əv* (2b-13, 3a-2, 7a-1... cəmi on səkkiz yerdə) – *اوب əv* (2b-13, 2b-14; cəmi iki yerdə). *بيک beg* (10b-14, 11b-3, 12a-2... cəmi on beş yerdə) – *بک bağ* (14b-5, 20a-7; cəmi iki yerdə).

Daha bir sözün yazılışını bu hərf-səs əvəzlənməsinə aid etmək olar: *گيري گəyri* (11a-2) – *گəri* (23a-3, 23a-12, 27b-2). Qeyd edək ki, *گيري* şəklində yazılan sözü Y.Azmun, M.Ekici, Şahgüli və b. *geri* kimi oxumuşlar. Biz də bu şəkildə oxumuşuq, lakin katib ilk hərfdən sonra *ə* səsinə bildiren *fəthə* hərəkəsini qoymuşdur ki, buna əsasən söz yazılışına görə *gəyri* kimi oxunmalıdır. Sözün bu cür oxunuşu inandırıcı görünür. Buna görə də sözügedən hərəkəni katib xətası kimi qəbul etmək düzgündür. Onu da qeyd edək ki, katib *گری گəri* kimi yazdığı sözdə də (hər üç halda) *fəthə* işarəsini qoymuşdur. Buna əsasən düşünmək olar ki, o, *گری geri* sözündə də bilməyərəkdən bu hərəkəni qoymuşdur. *گینک geŋ* (1b-9) – *گəŋ* (6b-4, 8b-6, 9a-1... cəmi doqquz yerdə) sözünün yazılışı da bu qəbildəndir. Bununla belə, fikrimizcə, orta əsrlərə aid türk mətnlərində *e* səsinin bir çox hallarda yazıda xüsusi hərflə ifadə olunmadığı nəzərə alındıqda *geŋ* sözünün *gəŋ* şəklində də tələffüz edildiyi inandırıcı görünür. Burada daha bir oxşar məqamı qeyd etmək lazımdır. Katib müasir ədəbi dilimizdəki *çilətmək* sözünü iki şəkildə yazmışdır: *چیلادور çiladur* (9b-12, 4a-10, 7b-10). Sözdəki hərfləri nəzərə alsaq, onda bu sözü iki cür oxumalıyıq: *çiladur* (9b-12) – *çilatsa* (7b-10) və *çilətsə* (4a-10). Bununla belə, nəzərə almaq lazımdır ki, orta əsrlərə aid Azərbaycan-türk mətnlərinin bir çoxunda *ə* səsi söz ortasında bəzi hallarda *əlef* hərfi ilə ifadə olunur. Məsələn, Şirazinin "Gülşəniraz" tərcüməsinin Sankt-Peterburq nüsxəsində: *گالانə gələnə*, *پیشمامش pişməmiş*, *بکزدی bəŋzədi* və s. (Nağısoylu: 2004, s.42). Bu xüsusiyyət klassik tərcümə nümunəsi "Şühədanamə"də daha qabarıq şəkildə özünü göstərir: *گوناش gūnaş*, *اِستاک istək* və s. Tərcümənin dünyada yeganə olan əlyazmasında (1539-cu il) söz sonun-

da da bir sıra hallarda *ə* səsi *əlef* hərfi ilə ifadə olunmuşdur: *اولکا ölkə*, *گөгə گөгə*, *کیمə kimə* və s. (72-73). Bu məsələni, eləcə də "Dədə Qorqud"un yeni variantını ədəbi dil abidəsi sayaraq, biz *çilətsə* sözünü yazılışından asılı olmayaraq, elə bu şəkildə oxumağı məqsədəuyğun hesab edirik.

Onu da əlavə edək ki, əlyazmada *ev* sözündən düzəlmiş *evli* sözü də əlyazmada cəmi bir yerdə işlənmiş və *ایولی* (11b-8) şəklində yazılmışdır. Məlum olduğu kimi *ev* sözünün *əv* şəklində tələffüzü daha çox dilimizin cənub şivəsi üçün səciyyəvidir.

4. ı-u. Bu hərf-səs əvəzlənməsinə aid nümunələr əlyazmada çoxdur. Onları işlənmə yerinə görə iki qrupa ayırmaq olar: a) söz kökündə və ya əsasında əvəzlənmə; b) -lı, -li, -lu, -lü şəkilçisinin yazılışında əvəzlənmə. Birinci qrupa aid nümunələrdə bu hərf əvəzlənməsi, əsasən, söz sonunda müşahidə olunur: *هامی hamı* (5a-12 haş.) – *هامو hamu* (5a-12, 11a-4, 11a-13... cəmi altı yerdə); *یاورى yavru* (7b-6, 7b-12, 8a-5... cəmi altı yerdə) – *ياورو yavru* (13b-8); *قاپى qapı* (22a-4) – *قاپو qapu* (1a-7, 8a-14, 18b-11, 22a-5); *قايخى qayxı* (13b-6) – *قايخو qayxu* (24b-4); *بالغير balğır* şəklində (3a-7 mətndə və haş.), *بالغیرسه balğırse* (18b-10) – *تانیمیبوب balğur* (5a-8 mətndə və haş.); *تانیمیبوب tanımayub* (13a-12) – *تانور tanur* (30a-14, 30b-1); *اومرولنک omrulan* (2a-11) – *اومرولان omrulan* (13a-2); *سیندیرمایوب sindirmayub* (4b-8, 10a-14), *سیندیرور sindirur* (10a-9) – *سیندورسه sindurşa* (4b-1); *ایندیری ayındırı* (2b-8) – *سیندیردی ayındırı* (14a-9, 15b-9, 27b-9), *سیندیردی sızdırdı* (1a-11 mətndə və haş.) – *سیندیردی sızdırdı* (1a-11 haş.). Qeyd edək ki, sonuncu sözlə eyni mənə daşıyan *sızğurub* sözü isə cəmi bir yerdə bu şəkildə işlənmişdir: *سیندیروب* (1a-11 haş.).

Nümunələrdən göründüyü kimi, *ı* səsi ilə müqayisədə eyni sözün *u* səsi ilə işlənməsinə aid nümunələr daha çoxdur.

b) *-lı, -lu* şəkilçisinin müxtəlif cür yazılışına aid nümunələr: *بيداقلى baydaqlı* (19a-9) – *بيداقلو baydaqlu* (6b-13, 7a-1); *چالimli çalimli* (25a-13) – *چالوملى çalumlu* (2a-8, 12b-12); *دادلى dadlı* (20b-2, 21b-4) – *دادلو dadlu* (6a-4); *دينلى dinli* (1a-1, 1a-6, 1b-14, 2a-5, 14b-9) – *دينلو dinlu* (1a-5); *قانلى qanlı* (9a-9, 16b-5) – *قانلو qanlu* (8b-4) və s. Nümunələrdən göründüyü kimi, *dinli, dinlü* sözləri eyni vərəqdə (1a) yal-

nız bir sait fərqi ilə yazılmışdır. Oxşar hala orta əsrlərə aid Azərbaycan-türk əlyazmalarında, o cümlədən “Şühədanamə”də tez-tez rast gəlirik (Möhsün Nağısoylu. XVI əsr Azərbaycan tərcümə abidəsi “Şühədanamə”. Bakı, 2003, s.78-80).

5. i-ü: اورکی *ürki* (13a-4) – اورکو *ürkü* (2a-13, 12b-2); بوری *böri* (3a-11 haş.) – بورو *börü* (3a-11, 24b-7); دلی *dəli* (23b-10) – دلو *dəlü* (12a-11, 20a-4, 24b-8, 26b-2); یوری *yöri* (3a-11 haş.) – یورو *yörü* (3a-11); گورینور *görinür* (14b-13) – گوریننده *görünəndə* (11b-7); دینلی *din+li* (1a-1, 1a-6, 1b-14, 2a-5, 14b-9) – دینلو *din+lü* (1a-5). Sonuncu nümunədən göründüyü kimi, *din* sözünə qoşulan sifət düzəldən *-li* şəkilçisi beş dəfə işləndiyi halda, cəmi bir yerdə ona *lu* şəklində rast gəlirik.

II. Samit əvəzlənmələri

1. b-m. Söz əvvəlində müşahidə olunan bu hadisəyə aid yeganə nümunə *bana* (1a-14) – *mana* (27b-6, 27b-7, 28b-2, 30b-1, 30b-10) sözüdür. Göründüyü kimi, birinci şəxs təkinin əvəzliyi yönlük halda beş yerdə *mana* şəklində, cəmi bir yerdə isə *bana* formasındadır. Qeyd edək ki, bu şəxs əvəzliyi mətndə 21 dəfə yalnız *mən* şəklində işlənmişdir. Onu da əlavə edək ki, XVI əsr Azərbaycan tərcümə əsəri “Şühədanamə”də (338 vərəqdə) birinci şəxs təkinin əvəzliyi yalnız *mən* şəklindədir (Möhsün Nağısoylu. XVI əsr Azərbaycan tərcümə abidəsi “Şühədanamə”. Bakı, 2003, s.78). Yeni aşkarlanmış əlyazmada sözügedən əvəzliyin yönlük halda *bana* şəklində işlənməsini, fikrimizcə, tarixi ənənənin təsiri kimi izah etmək olar. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan ərazisində köçürülmüş orta əsr əlyazma kitablarında *mən* əvəzliyi, eləcə də *min* sayı, *minmək*, *minilmək* feilləri Osmanlı Türkiyəsi ərazisində hazırlanmış nüsxələrdən fərqli olaraq *be* hərfi ilə deyil, *mim* hərfi ilə yazılmışdır. “Dədə Qorqud”un yeni aşkarlanmış variantında da bu sözlər *mim* hərfi ilə yazılmışdır ki, bu fakt da sözügedən əlyazmanın Azərbaycan ərazisində hazırlandığını sübut edir.

Əlyazmada *kimi* qoşmasının yazılışında da səs əvəzlənməsi hadisəsi özünü göstərir. Belə ki, katib bu sözü 28 yerdə *kimi* şəklində (1b-12, 2a-2, 2a-4 və s.), cəmi iki yerdə isə *kibi* şəklində (20b-8, 21a-4) yazmışdır. Fikrimizcə, bu qədim qoşmanın *kibi* formasında yazılmasını əski yazı ənənəsinin təsiri kimi izah etmək olar.

2. d-t. Orta əsrlərə aid Azərbaycan-türk əlyazma kitablarının çoxunda müşahidə olunan

bu hərf-səs əvəzlənməsinə “Dədə Qorqud”un yeni aşkarlanmış variantının əlyazmasında da çoxlu sayda nümunələrdə həm söz başında, həm də sonunda rast gəlirik. Əvvəlcə aşağıdakı nümunəyə diqqət yetirək: دیش *diş* (2a-2, 2a-3, 18a-8) – تیش *tiş* (2a-4-haş.)

Qeyd edək ki, *diş* sözünün danışıq dilindəki *tiş* forması əlyazmanın yalnız 2a vərəqindəki haşiyədə üç yerdə işlənmişdir: *tişi* – iki yerdə və *tişin*. Maraqlıdır ki, bu vərəqdəki üç cümlədən ibarət olan eyni haşiyə qeydində katib bu sözü sonuncu cümlədə *dişlərin* şəklində də yazmışdır: دیشلرین Bu da maraqlıdır ki, katib *tişin* (*çəkdürdi*) sözünü *sağır nunla*, *dişlərin* (*çəkdürdi*) sözünü isə *sağır nunsuz* yazmışdır. Aydın ki, bu halı yalnız imla sabitsizliyi kimi dəyərləndirmək olar. D-t əvəzlənməsinə aid digər nümunələr: دو قوز *doquz* (2a-13) – توقوز *toquz* (13a-3); دومن *dümən* (17a-10), تومن *tümən* (2a-13); قورد *qurd* (3a-11-haş., 4b-11, 5a-3) – قورت *qurt* (8b-5, 10b-1, 12a-7, 30a-2). Bu hərf əvəzlənməsi müasir ədəbi dilimizdə *kənd* və *yurd* kimi yazılan sözlərdə də özünü göstərir: کەند *kənd* (12a-3), کەندیندە *kəndindən* (25b-14), کەنتدە (20b-5). Nümunələrdən göründüyü kimi, bu sözdən sonra sait səsli şəkilçi gəldikdə söz kökündəki səs cingiltili (*d*) səsi, samit səsli şəkilçi gəldikdə isə *kar* (*t*) səsi ifadə edən hərfə yazılmışdır. Söz şəkilçisiz vəziyyətdə cəmi bir yerdə işlənmiş və sonda *d* səsini ifadə edən *dal* hərfi yazılmışdır. Onu da qeyd edək ki, əlyazmada bu söz *-li* şəkilçisi ilə də işlənmiş və söz kökü *t* səsini ifadə edən *te* hərfi ilə yazılmışdır: کەنت لی *kəntli* (20b-5).

Yurd sözünün yazılışında da eyni halla qarşılaşırıq: یورد *yurd* (3a-1), یوردونک *yurduñ* (14b-4), یوردی *yurdu* (18b-5), یورتدنک *yurtdan* (14b-3). Məlum olduğu kimi, müasir ədəbi dilimizdə də bu qəbildən olan sözlərdə vəziyyətdən asılı olaraq *karlaşma* və cingiltiləşmə hadisəsi baş verir.

Əlyazmada işlənmiş *qayıtmaq* sözünün yazılışında da d-t əvəzlənməsi özünü göstərir. Katib bu sözün kökündəki son səsi gah *te*, gah da *dal* hərfi ilə yazmışdır: *qayıdurmu*, *qayıtmaq yoq* (4b-5) – *qayıtmaq* (16a-8), *qayıtdı* (27b-2), *qayıtmadum* (25a-7), *qayıtmayan* (12b-4). Nümunələrdən göründüyü kimi, bu sözün fərqli şəkildə yazılışı heç bir qaydaya uyğun gəlmir. Deməli, bu yalnız imla sabitsizliyi faktıdır. Maraqlıdır ki, *qayıtmaq* feilindən düzəlmiş *qayıdış* ismi isə əlyazmada üç yerdə iş-

lənmiş və buradakı beşinci səs *dal* hərfi ilə ifadə olunmuşdur: قایدیشده *qayıdışda* (13b-12, 13b-14, 25b-4). Burada artıq dilimizə məxsus fonetik hadisə özünü göstərir: feilin kökünə saitlə başlayan şəkilçi qoşulduğu üçün cingiltişmə hadisəsi, yəni t-d əvəzlənməsi baş vermişdir.

3. x-q. Bu hərf-səs əvəzlənməsi halını aşağıdakı nümunələrdə söz sonunda və ortasında qeydə almışıq: *oxa* (15a-7) – *oq* (3b-5, 16b-5), *oqi* (29a-8); *oxçı* (14a-2), *oxlı* (2a-17) – *xədəng oqlı* (12b-12, 25b-1), *yoxdur* (1a-13) – (4a-11, 5a-3, 5a-6...cəmi 16 yerdə), *oxumaz* – *oxuduğun* (1b-8) – *oqumaq üçün* (1a-1), *oquyanda* (14b-6), *oqusa* (19a-1). Nümunələrdən görüldüyü kimi, *ox* ismi hansı şəkilçi qəbul etməsindən asılı olmayaraq, həm *xe*, həm də *qaf* hərfləri ilə yazılmışdır ki, bunu yalnız imla sabitsizliyi faktı kimi qəbul etmək lazım gəlir. Eyni sözləri *oxumaq* feilinə də aid edirik: bu nümunədə də vəziyyət eynilə *ox* ismində olduğu kimidir. Feilin kökündəki ikinci hərf gah *xe*, gah da *qaf* hərfi ilə ifadə olunmuşdur. *Çıxmaq* feilin kökündəki son hərf də 19 dəfə *q* səsini bildirən ق *qaf*, 2 dəfə isə *x* səsini bildirən خ hərfidir: چيخار - چيخار *çıxar* (11a-12, 22a-5) – چيچار چيچار *çıqar* (10b-10, 27a-4, 30a-9 və s.). Görüldüyü kimi, katib *çıxar*, *çıqar* sözlərinin yazılışında sözügedən hərflərdən sonrakı *a* səsinin ifadəsi üçün gah *əlif* hərfindən istifadə etmiş, gah da sözləri bu hərfsiz yazmışdır. Maraqlıdır ki, katib əlyazmada üç yerdə işlənmiş *çıxarmaq* feilini isə *qaf* hərfi ilə yazmışdır: *çıqardı* (29a-4), *çıqarubdur* (29a-7), *çıqaran* (23b-6). Onu da qeyd edək ki, müair ədəbi dilimizdə tərkibində *x* səsi olan sözlərin çoxu (*ox*, *çox*, *axşam* və s.) Osmanlı Türkiyəsi ərazisində köçürülmüş əlyazma kitablarında yalnız *qaf* hərfi ilə yazılmışdır. *Oxumaq* sözü, eləcə də *axşam*, *qoxu*, *ancaq* sözləri XVI əsr Azərbaycan tərcümə əsəri "Şühədanamə"nin əlyazmasında da həm خ *xe*, həm də ق *qaf* hərfləri ilə yazılmışdır (Nağısoylu:2003, s.80).

4. q-ğ. Bu hərf-səs əvəzlənməsini iki sözdə axırını samitin yazılışında qeydə almışıq: ساغ *saq* əlümdən (19b-10), ساقدانک *saqdan* (25b-2, 25b-7, 26a-3, 30a-8) ساغه *sağa* (19b-10), ساقدانک *saqdan*; sola (3b-2-haş.), ساغında-solunda (11b-4), qulaqlı (11a-8), qulaqları (8b-8), Qara Budaq (2b-2) – Qara Budağ (13a-7, 13a-13, 25b-1 cəmi 7 yerdə), qulağ eşidəndə (23b-3). Aşağıdakı bir neçə sözdə isə *q-ğ* əvəz-

lənmiş söz ortasında özünü göstərir: *ağır* (3b-11, 5b-11, 10a-2) – *aqır* (17a-14, 17a-12, 23b-7), *ayqır* (4b-7, 8a-8, 10a-13) – *ayğır* (25b-6, 27b-10), *baqladı* (30b-11), *bağlayan* (13a-19), *bağlayuban* (6b-11), *baqladum* (25a-9).

– *dıqca* şəkilçisində də *q-ğ* əvəzlənməsi özünü göstərir: *qarıduğca* (2b-1) – *qarıduqca* (13a-6).

5. g-ğ. Yalnız bir nümunədə *-luq*, *-lik*, *-luq*, *-lük* şəkilçisində özünü göstərir: *borçlıların* خرجلوکی *xərclügi* (13a-1) – *borçlıların* خرجلوگی *xərclügi* (2a-10).

Eyni sözün müxtəlif şəkildə yazılışına orta əsr türk mətnlərində *sağır nun* hərfi ilə yazılan *ölən* və *yalanac* (çılpaq, yalavac) sözlərinin əlyazmada üç yerdə bu hərflə (13a-1, 24a-2, 28a-14), bir yerdə isə adi *nun* hərfi ilə بالاناج şəklində yazılışını (2a-10) da aid etmək olar. Bu fakt göstərir ki, əlyazma köçürülən vaxt bu bölgədə (Təbriz, Ərdəbil) *sağır nun* hərfinin ifadə etdiyi *nq* səsi artıq işləkliyi itirmiş. Onu da qeyd edək ki, orta əsrlər türkcə mətnlərində مینک *miñ* yazılan say bu əlyazmada (11b-12, 12a-9, 24b-11... cəmi 19 yerdə) *min* مین şəklində, yəni *sağır nunsuz* yazılmışdır.

Üz (bəniz, sifət) isminin 24 yerdə یوز *yüz* şəklində (4a-7, 5b-7, 9b-9...), bir yerdə isə اوز *üz* (1a-9) biçimində yazılması, eləcə də 14 yerdə اندن *andan* (5a-14, 12a-12, 12b-10 və s.), bir yerdə isə *andin* (11b-14) şəklində işlənən və çağataycanın təsirini özündə daşıyan leksemin *andin* *andin* şəklində yazılışı da bu qəbildəndir. Qeyd edək ki, orta əsrlərə aid Azərbaycan-türk əlyazmalarında, o cümlədən "Şühədanamə"də bu ismə yalnız *yüz* şəklində rast gəlirik. Maraqlıdır ki, Aşıq Ələsgərin "Narın üz" təcnisində də *yüz* sözü əski formasında işlənmişdir.

"Dədə Qorqud"un yeni aşkarlanmış əlyazmasının orfoqrafik-fonetik xüsusiyyətlərinə dair müşahidələrimizə yekun olaraq qeyd edək ki, mətnin həcmcə kiçik olmasına baxmayaraq, əlyazma dövrün fonetik mənzərəsini özündə əks etdirən zəngin və dəyərli qaynaqdır. Bütövlükdə düşünürük ki, orta əsr Azərbaycan-türk əlyazma kitabları, o cümlədən yeni aşkar edilmiş əlyazma dilimizin tarixi fonetikasi və orfoqrafiasının hərtərəfli araşdırılması və bu yöndə ayrıca bir tədqiqat işinin ortaya qoyulması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azmun Yusuf. (2019). Dede Korkutun Üçüncü Elyazması, Ankara, Kutlu Yayınevi, 176 s.
2. Dəmirçizadə Əbdülzəl. (1959). "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili. Bakı, API nəşriyyatı, 160 s.
3. Ekici Metin. Dede Korkut Kitabı. Türkistan/Türkmen Sahra Nüshası. Ötügen, Ankara, 2019
4. Ercilasun Ahmet Bican. Sovet-Türk kollokviumunun (1988) 30illiyinə həsr olunmuş çıxışlar. Türkologiya, №4, 2019
5. Əlizadə Samət. (1985). Orta əsrlərdə Azərbaycan yazı dili. Bakı, ADU nəşriyyatı, 84 s.
6. Mirzəzadə Hadi. (1962). Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası. Bakı, Azər-tədrisnəşr, 370 s.
7. Nağısoylu Möhsün. (2003). XVI əsr Azərbaycan tərcümə abidəsi "Şühədanamə". Bakı, Nurlan
8. Nağısoylu Möhsün. (2008). "Həzininin "Hədisi-ərbəin" tərcüməsi, Bakı, Nurlan
9. Şahqoli Naser və b. Dede Korkut Kitabının Günbət yazması. Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, cilt 16, sayı 2, Haziran 2019.
10. Şirəliyev Məmmədəğa. (2008). Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, Şərq-Qərb, 416 s.
11. Türkçe Sözlük. 2014, TDK Yayınları, Ankara.

Mohsun NAGHISOYLU

**THE CHARACTERISTICAL SPELLING AND PHONETIC FEATURES OF THE NEWLY DISCOVERED
"BOOK OF DEDE KORKUT" MANUSCRIPT**

SUMMARY

The epos "Book of Dede Korkut" is a rich and valuable treasure created by the Turkic World, especially the Oghuz Turks who created it. This treasure is one of the great sources of Turkish and our native language, too. The study of the epos "Kitabi-Dada Gorgud", which conveys to us the semi-legendary, semi-real historical past of the Oghuzs in poetic language: research on manuscripts, language, history of writing continues today. A significant event for the Turkish world and Turkology in 2019 was taken place: a new manuscript of the main book of the Oghuzs' "Dada Korkut" was discovered. In a short time the text of the manuscript was published by various scholars. The language of the manuscript is distinguished by its originality: fluidity, rhythm and harmony, lyricism and high poetic features.

The article considers the spelling and phonetic features of the newly discovered manuscript of the "Book of Dede Korkut" epos. The spelling features of the epos were analyzed in comparison with other manuscripts, and the original texts published were compared with the published texts. During the research, lexical features were considered in the background of phonetic features, and similarities and differences between the manuscripts were analyzed.

The observations on the spelling and phonetic features of the manuscript of the newly discovered version of "Dede Korkut" show that, despite of its small size, the manuscript reflects the phonetic landscape of the period. The newly discovered manuscript is important in terms of a comprehensive study of the historical phonetics and spelling of our language.

Key words: *Dede Korkut, spelling, phonetics, manuscript, historical grammar*

Мохсун НАГИСОЙЛУ

**ТИПИЧНЫЕ ОРФОГРАФИЧЕСКИЕ И ФОНЕТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ
НЕДАВНО ОБНАРУЖЕННОЙ РУКОПИСИ «ДЕДЕ-КОРКУД»**

РЕЗЮМЕ

Эпос «Китаби-Деде Коркуд» - это богатое и ценное сокровище, созданное тюркским миром, особенно тюрками-огузами, создавшими его. Это сокровище также является одним из величайших источников тюркского и нашего родного языков. Изучение эпоса «Китаби-Деде Коркуд», который поэтическим языком передает нам полупоэтическое, полуреальное историческое прошлое огузов: исследования рукописей, языка, истории письменности продолжаются и сегодня. 2019 год запомнился знаменательным событием для тюркского мира и тюркологии в целом: была обнаружена новая рукопись огузской материнской книги «Деде Коркуд». Текст рукописи вскоре был опубликован различными учеными. Язык рукописи отличается оригинальностью: плавностью, ритмом и гармонией, лиризмом, образностью и высокими поэтическими чертами.

В статье рассмотрены орфографические и фонетические особенности вновь обнаруженной рукописи эпоса «Китаби-Деде Коркуд». Орфографические особенности эпоса были проанализированы в сравнении с другими рукописями, а также опубликованы тексты с исходным текстом. В ходе исследования лексические особенности рассматривались на фоне фонетических, а также анализировались сходства и различия рукописей.

Наблюдения за орфографическими и фонетическими особенностями манускрипта недавно обнаруженной версии «Деде Коркуд» показывают, что, несмотря на свой небольшой объем, рукопись отражает фонетический ландшафт того периода. Недавно обнаруженная рукопись важна с точки зрения всестороннего изучения исторической фонетики и правописания нашего языка.

Ключевые слова: *Деде Коркуд, орфография, фонетика, рукопись, историческая грамматика*